

РОЗВІДКИ

УДК 94:929(477)«1900/1920»Єфремов С.

Світлана Іваницька

ОСОБИСТІТЬ ІЛЛІ ШРАГА В ПУБЛІЦИСТИЦІ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА В КОНТЕКСТІ «ТЕОРІЇ ПОКОЛІНЬ»

Метою статті є висвітлення на методологічних підставах «історії поколінь» та теорії колективної пам'яті інтерпретацій постаті Іллі Шрага в творчому доробку Сергія Єфремова 1900-х – 1920-х рр..

Ключові слова: Ілля Шраг, Сергій Єфремов, покоління, пам'ять, публіцистика.

Сергій Олександрович Єфремов (1876–1939) у своїй щоденній та не завжди вдячній праці журналіста й літературного критика на межі ХІХ-ХХ ст. невпинно, з усім властивим йому хистом та енергією у некрологах, посвятах, статтях прагнув увічнити пам'ять про сучасників, що відійшли у вічність. Імена деяких осіб лишилися у пам'яті нащадків, інших – внаслідок тривалого перебування під пресом сталінської «імперії пам'яті» – були викреслені з ментальної карти українців, затавровані як «буржуазні ліберали», «дрібнобуржуазні націоналісти», «реакціонери» та «консерватори»... Інколи це були постаті «другого ряду» в історії, що працювали заради нагальної справи, не жадаючи слави, статків, винагороди, проте через певний час їхня популярність згасала, а твори втрачали свою актуальність. Та доволі часто це були й видатні люди, що пішли з життя, лишивши тривкий слід в літературі, науці, освіті, публіцистиці, громадській та політичній діяльності. Особливе місце серед «галереї» єфремовських героїв займає Ілля Людвигович Шраг (23 серпня 1847 – 11 квітня 1919), праця і заслуги якого мала не лише регіональний, але й всеукраїнський характер.

Метою статті є з'ясувати, якими методологічними засобами та на якому документальному матеріалі було змальовано особистість Іллі Шрага в творчому доробку Сергія Єфремова 1900-х – 1920-х рр., як використовувався в єфремовських текстах концепт «покоління», нарешті, яким чином застосовувалися інструменти формування колективної пам'яті.

Один із найвідоміших іспанських екзистенціалістів Хосе Ортега-і-Гассет вважав, що приналежність до покоління визначається як збігом віку, «місця в історичному часі», так і «місця в просторі», до того ж життєвий вік людини в даному випадку повинен обчислюватися не «математично», а «історично»¹. Х. Ортега-і-Гассет підкреслював, що найважливіше в людині – то її здатність до *конструювання*: людина створює себе сама і створює тим самим нову соціальну дійсність. При цьому важливими є генераційні структури, де усталені традиції певних поколінь виступають як головна сила, що обмежує людський вибір. Життя – це сцена театру зі сценарієм, створеним самими людьми. Покоління – найважливіший елемент суспільного поділу². Слід

© Іваницька Світлана Григорівна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри права та соціально-гуманітарних дисциплін Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій (м. Запоріжжя).

зазначити, що нині дослідники теж розглядають покоління як символічну єдність людей, пов'язаних не стільки датою народження, скільки переживанням спільних для них історичних подій, єдність, що творила самобутній комунікативний простір і соціокультурні коди, сприяла усвідомленню власної подібності і відмінності. В наукових студіях поняття «покоління» виступає як один з можливих засобів ідентифікації та самоідентифікації, спосіб осмислення і періодизації історичного розвитку³. Концепт «покоління» стає потрібним, перш за все, в епоху змін як засіб осмислення трансформаційних процесів і карколомних подій. Необхідною передумовою його формування є історична свідомість як відображення і фіксатор соціальних і культурних змін. Концепт «покоління» – своєрідний прояв процесів модернізації суспільства і культури, які неминуче призводять до ситуації протистояння між «старим» і «новим» й одночасно знаходять втілення в конфлікті поколінь⁴. На думку французького історика П'єра Нора, «структурна ознака, що формує покоління, проявляється або в критичні моменти життя суспільства, коли відбувається різке відмежування, виділення певної спільноти людей – з «фатальною», героїчною, трагічною і т. п. долею, або після закінчення часу... На відміну від кризових епох покоління в стабільному суспільстві – переважно вікова категорія; зв'язок між поколіннями здійснюється шляхом більш-менш плавної передачі традиції»⁵. Відкидаючи сумніви дослідників школи «Анналів» в інструментальній надійності «теорії поколінь», П. Нора зауважує: «Марк Блок, наприклад, говорив, що поняття «покоління» історики не повинні використовувати, бо воно не має ніякого значення – ні інтелектуального, ні демографічного. А я, навпаки, став використовувати його, щоб підкреслити всі складності і протиріччя і показати, що воно само є одним з «місць пам'яті», місцем, яке, як і гранітний меморіал, здатне зберігати пам'ять... «Покоління» – це досить специфічна категорія, яка не використовує конкретну категорію часу. Коли мова йде про місце пам'яті, зв'язок з часом, демографією, історією завжди дуже складний»⁶.

Відтепер проблема «поколінь» розглядається як особлива форма групової ідентичності, особливий режим соціалізації, особливий спосіб структурувати історію, особлива міфологія⁷. «Проблема поколінь уявляється однією з найбільш актуальних і, одночасно, заплутаних тем сучасного гуманітарного та соціального знання»⁸, – розмірковує історик Ігор Нарський, підкреслюючи, що «покоління як суб'єктивна – тобто сприймана, така, що проживається її членами – спільнота спирається на перебільшене «ми», яке служить простором колективних ілюзій і ідеалізацій. Так народжуються складні відносини між особистістю та поколінням, до якого вона належить»⁹. Не менш складні стосунки – від конфліктів до розривів – можуть існувати й між різними поколіннями.

Ярослав Грицак у своїх лекціях акцентує: «... Якщо ви шукаєте доброї теми для досліджень, то покоління є, по-перше, дуже продуктивною концепцією, а по-друге – дуже цікавою концепцією. Якщо коротко підсумувати роль і зв'язок поколінь в історії, то напевне найкраще використати фразу двох американських теоретиків, авторів класичних праць з поколінневої історії Вільяма Штрауса і Ніла Гове: історія творить покоління, але покоління творить історію. Тобто, важливо підкреслити, що не тільки класи чи нації, про які ми дуже часто говоримо, але й групи людей, об'єднані одним віком, можуть бути рушійною силою тих змін, що відбуваються серед нас, для нас і навколо нас... Тому хочу особливо підкреслити, коли ми говоримо про концепцію покоління як носія чи агента позитивних змін, ми повинні розуміти, що це концепція сучасного світу... Покоління є соціологічною концепцією, а не психологічною. Вона не твердить, що ми можемо пояснити кожен окремий індивідуальний випадок чи кожен окрему індивідуальну поведінку. Але вона дозволяє краще зрозуміти індивідуальну поведінку чи кожен окремий випадок, тому що вона творить контекст. І, насправді, покоління об'єднуються не ідентичностями, тому що якщо ми приймаємо за тезу, що існує щось таке як глобальне покоління (а вони є, покоління Першої світової війни, покоління Другої світової війни, чи покоління sixties, шістдесятників, очевидно що ці покоління глобальні і до них входять люди різних національностей, різних вірувань, різних політичних переконань), то тут важливими є не ідентичності, а система певних цінностей... Ми розуміємо, що покоління є, певною мірою, узагальненням, навіть

абстракцією. Але ця абстракція дуже конкретна. Тому що чим є покоління, що воно думає, визначається не сумою тих десяти мільйонів голів, а тих декількох десятків, сотень чи тисяч людей, які надають цьому поколінню голосу, є його сіллю»¹⁰. Ці міркування свідчать про актуалізацію в проблемному полі української історіографії такого перспективного напрямку досліджень, як «історія поколінь».

Концепт «покоління», як уявляється, тісно пов'язаний із теорією колективної пам'яті. «Пам'ять» – не даність, а продукт групи, еліт, соціуму. Ірина Колесник слушно наголошує, що пам'ять слугує «засобом репрезентації минулого, культурних споминів суспільства та на противагу історії-науки пам'ять (соціальна, колективна, культурна, історична) конструює лише ті образи минулого, котрі актуальні для сьогодення»¹¹. До того ж, «пам'ять та історія були й залишаються контроверсійними за своєю природою та засобами відображення минулого. Історія – це інструмент пізнання минувшини, а пам'ять – засіб розуміння власного сьогодення»¹². На думку П'єра Нора, колективна пам'ять складається із сукупності суспільних практик ритуального та символічного характеру. Загалом регулярні ритуали та заходи формують у суспільстві спільні уявлення та створюють спільну нарративну конструкцію щодо подій минулого. Пам'ять окремих осіб не є в повному розумінні індивідуальною, бо кожен індивід є представником певної соціальної групи, і ця пам'ять актуалізується в думках, вчинках, діях. Тобто пам'ять виникає у процесі соціалізації особи, і зміст пам'яті визначається тим соціальним середовищем, в якому перебуває індивід. Пам'ять розвивається у часі разом із групами індивідів і залишається в пережитому ними досвіді як колективна («...спогад або сукупність свідомих чи несвідомих спогадів про досвід, пережитий і/або перетворений на міф живою спільнотою, до ідентичності якої невід'ємно належить відчуття минулого...»)¹³. Колективна пам'ять, твердить П. Нора, концентрується і репрезентується як у географічних пунктах, так і в місцях, які можна визначити як своєрідні точки зіткнення, де формується і комеморизується пам'ять суспільства. Такими «місцями» можуть бути люди, події, споруди, традиції, пісні або ландшафтні одиниці, оточені символічною аурою, що сприяють збереженню колективної та групової пам'яті. «Місця пам'яті» – це простір пам'яті, який виходить за межі уявлень про минуле. І в такому аспекті плекання пам'яті про славні імена й славетні родини знову ж таки є своєрідним внеском у творення «місць пам'яті».

Меморіальні збірки, некрологи, посвяти можна розглядати як своєрідну форму зв'язку української легально-народницької еліти модерної доби зі своїми «попередниками» й «спадкоємцями». Невипадково таке велике значення надавали створенню «пантеону героїв» найбільш енергійні і літературно обдаровані представники генерації 1890-х років. Одним із них був Сергій Єфремов – видатний історик громадських рухів, що виявляв постійне зацікавлення життям й духовною спадщиною людей, які ці рухи творили. Типовий і водночас неповторний представник «свого» покоління, С. Єфремов широко вживав у публіцистиці, літературній критиці, нарешті, у своїй популярній «Історії українського письменства» (1911) вислови «люди 40-х», «люди 60-х», «люди 70-х», «люди 80-х років», виміряючи таким чином історію українського і ширше – визвольного – руху десятиліттями, розмірковуючи щодо потреби тривкого зв'язку поколінь, їхньої наступності у ділянці національно-культурної праці. У певному сенсі в його творах процес «конструювання» модерної української нації постає як «історія поколінь». Шанування традицій та символічних цінностей («народ», «нація», «культура», «мова», «книжка») було, на його думку, гарантом безперервності цього процесу в умовах постійної конкуренції з боку домінуючих націй та дискримінаційних сплесків російської імперської політики. З глибоким пієтетом він писав про «українських шістдесятників» – О. Лазаревського, В. Лесевича, М. Лисенка, К. Михальчука, Т. Рильського, О. Юркевича; щире його захоплення викликали «люди 70-х» – згадаймо некролог пам'яті Якова Шульгіна; поглиблено досліджував він також і біографії «людей 40-х». У цьому плані безперечно цікавими є тексти, присвячені С. Носу й М. Симонову (Номису).

У своїх численних «портретах на тлі доби» (у формі ювілейних посвят, силуеток, некрологів, вступних статей до перевидань творів або передмов до колективних по-

минальних збірок) С. Єфремов сформулював ті принципи, на яких він базував свій аналіз. Ось, наприклад, одна з таких його настанов: «Нічого, певне, на світі нема принагіднішого й цікавішого, як стежити за розвитком визначної людини, спостерігати, як складається світогляд її та розгортаються ті погляди, що ними збагатила вона людське самопізнання. Фізично людина, коли дійде повного зросту й дозрілості, перестає рости, і ми цю граничну межу напевне можемо сконстатувати й визначити. Не те з межею інтелектуального розвитку: рідко коли можна її означити, рідко коли можемо напевне сказати: отут саме край розвиткові, отут людина спинилася і вже далі не піде. А надто це стосується до людей великого, міцного інтелекту. Вони, можна сказати, ніколи не спиняються в своєму духовому рості, носячи в собі можливості необмеженого, незвіданого розвитку і спиняє його тільки смерть, тобто причина незалежна, а не внутрішнє вичерпання творчої сили. Ніхто, звичайно, не стає перед нами зовсім готовим і при повній розумовій зброї одразу, немов та Палада з голови Зевесової. До свідомості доходить людина довгим і важким шляхом, часто покрученим і поплутаним, часто манівцями, через нетри та пупці всяких помилок, хитання й непевності. Але коли й дійде людина свідомості, здобувши певний світогляд, то й тоді ще не можна вважати, що шлях її скінчено, що дійшла вона до останньої межі, поза яку не переступить. Досвід життєвий, з одного боку, допитливість інтелекту, з другого, й певному світоглядові дають багато матеріалу на творчу роботу; одкидаючи одно та поглиблюючи друге, вносячи додатки й виправляючи хибні деталі – він робить якраз оту роботу необмеженого розвитку, про яку я згадав на початку. І часто, коли бачимо перед собою самий лиш кінцевий етап інтелектуального життя, останнє – скажу так – слово з життєвого досвіду, то не зможемо ні оцінити його гаразд, ні цілком зрозуміти, якщо не знатимемо, якою власне дорогою дійшов чоловік до його, з яких часток склався той світогляд, та вироблена система, що так зачаровує нас у своєму кінцевому вигляді, в останніх формах. І тільки коли ми ступінь по ступіню пройдемо за людиною в її розвитку, коли наочно побачимо той шлях, що ним вона дійшла до останніх висновків, коли разом вистежимо, які помилки лишила вона поза собою, тоді тільки і діяч і людина стане перед нами на повен свій зріст і зробіться нам ближчою й далеко цікавішою, зв'язаною з нами інтимними зв'язками»¹⁴. Це сказано про М. П. Драгоманова. Але ці тези можна докласти і щодо формування особистості Іллі Шрага, самобутнього представника «людей 1870-х», одного з тих діячів, які розбудовували «інфраструктуру» українського руху, неухильно досягаючи політикою «малих справ» велику мету. Але, порівняно з М. Драгомановим, І. Шраг передусім являв собою тип не теоретика, а практика, прагматичного, енергійного та працездатного.

Життєвий шлях його в загальних рисах виглядає наступним чином. Народився він у містечку Седнів на Чернігівщині. Вищу освіту спочатку здобував у Петербурзькому університеті, завершував в Імператорському університеті св. Володимира в Києві. В подальшому – юрист, діяч місцевого самоуправління, один з лідерів ліберально-демократичного крила українського національно-визвольного руху. Гласний Чернігівської міської думи, член міської управи, заступник міського голови, губернський і повітовий земський гласний; діяч Чернігівської архівної комісії, активіст Чернігівської громадської бібліотеки, учасник місцевих комітетів для обговорення потреб сільськогосподарської промисловості¹⁵. У роки Першої російської революції 1905-1907 рр. входив у партію кадетів (кадет-«українофіл», чи «український кадет», як писали про нього) та одночасно – в Українську демократично-радикальну партію (УДРП). Очолював українську парламентську громаду у Першій Державній думі. Під час Лютневої революції обраний до Української Центральної Ради (УЦР), був найстаршим за віком її депутатом. Востаннє брав участь у роботі Восьмої сесії УЦР 12–17 грудня 1917 р. У 1918 р. деякий час виконував обов'язки Чернігівського губернського комісара. За доби Гетьманату Павла Скоропадського отримав пропозицію обійняти посаду голови уряду Української держави, але відмовився за станом здоров'я.

Тамара Демченко, найгрунтовніший знавець біографії Шрага, зазначає, що «уже на початок ХХ ст. він виріс у досить помітну постать, котра втішалася як загально-

імперським визнанням (діяльність у Першій Державній думі Росії викликала потужний резонанс у країні, а першодумці користувалися значною повагою), так і заслуженим авторитетом в українському національно-визвольному русі. Його високо цінували М. Грушевський, Б. Грінченко, О. Лотоцький, Є. Чикаленко, Д. Дорошенко, О. Кониський, які залишили у своїх спогадах, щоденниках, інших джерелах особового походження чимало інформації, суджень, оцінок щодо чернігівського адвоката. Ділові взаємини трансформувалися у стосунки, що обіймали всі сторони життя... життя Шрага стало своєрідним запереченням відомого вислову про відсутність пророків у своїй вітчизні. Ілля Людвигович був тісно пов'язаний з Черніговом та Сіверянським краєм, де він став для багатьох другом, соратником, однодумцем, порадником, захисником, останньою надією на справедливість. Активна громадська діяльність здобула йому визнання по всій Україні. Знали й поважали Шрага і в Галичині... селянство Наддніпрянщини добре знало та шанувало Шрага. [...] Безумовно, І. Шраг, як і всі люди, мав певні вади та недоліки, але парадоксальним чином вони не зафіксовані у джерелах. Абсолютна більшість його сучасників відгукувалася про нього з тією не силуваною, показною або наказною, а справжньою щирою симпатією, яку можуть жити тільки позитивні риси непересічної особистості»¹⁶. Посилаючись на свідчення мемуаристів (О. Лотоцького, С. Єфремова, С. Русової та ін.), авторка підкреслює, що «...в українських колах Києва ще на початку ХХ ст. добре усвідомлювали роль Іллі Людвиговича в загальнонаціональному русі (в адресі відзначено, що його діяльність «обіймає собою інтереси України-Руси»). Його цінували насамперед за рідкісний талант легалізувати, переводити в практичну площину найскладніші проблеми, пов'язані з українським рухом... Шраг ради успіху справи був схильний чимось поступитися. Ще одна риса його вдачі полягала в тому, що він не любив псувати стосунки з людьми. Розходження на принциповому ґрунті він намагався не переводити в площину приватної ворожнечі»¹⁷. В іншій праці, присвяченій стосункам І. Шрага та письменника, літературного критика та публіциста Михайла Михайловича Могиланського, дослідниця говорить про вплив авторитетних очільників попередніх генерацій українського руху на процес залучення нових прибічників, слухно звертаючи увагу на пов'язаність проблеми наступності поколінь і безперервності процесу українського націєтворення: «Адже далеко не всі неофіти приєднувалися до руху, виходячи тільки з ідейних та політичних міркувань. Для багатьох, якщо й не визначальним, то дуже суттєвим був особистий приклад керівників і найбільш шанованих учасників уже існуючих осередків. Іншими словами, кожний рух (і український зокрема), щоб бути масовим, мав створювати свій «пантеон героїв». А оскільки українські громадські кола провадили далеко від зовнішніх ефектів діяльність, то для їхніх представників особливу роль відігравали високі особисті якості у поєднанні з внутрішньою привабливістю, яка асоціюється з щирістю, доброзичливістю, порядністю, обов'язковістю, неконфліктним, поступливим характером. Саме такими рисами наділила природа Іллю Людвиговича Шрага (1847–1919), якому судилося зіграти позитивну роль у житті багатьох діячів українського визвольного руху молодшого віку»¹⁸. Представник покоління 1900-х років, історик і громадсько-політичний діяч Дмитро Іванович Дорошенко з цілковитою підставою писав, що на Чернігівщині «український рух за останнє півстоліття нерозривно пов'язаний був з його участю: од виступів на земських зборах в обороні української мови й культури до виконання обов'язків губернського комісара Української Центральної Ради в 1917 р. «Батько Шраг» – був найбільш популярною, найбільш авторитетною й улюбленою постаттю в очах усієї селянської Чернігівщини»¹⁹.

Фактичний бік знайомства й співпраці Сергія Олександровича та Іллі Людвиговича вже висвітлено в літературі²⁰. Зосередимося на іншому, актуальному в світлі «історії поколінь» питанні: яким чином відбувалося конструювання меморіального образу «славного чернігівського діяча» (вислів Михайла Сергійовича Грушевського) в публіцистиці та мемуарах С. Єфремова, чи зазнавав цей образ змін й трансформацій протягом десятиріч та які функції виконував у процесі творення колективної пам'яті української ліберально-демократичної еліти?

Першим публічним проявом уваги молодого С. Єфремова до постаті І. Шрага були нотатки «Ювілей І. Л. Шрага», вміщені в львівському «Літературно-науковому вістнику»: «Д. 4 (17) марця в Чернігові святкували ювілей 25-літньої громадської діяльності Іллі Людвиговича Шрага, найбільше популярного там чоловіка, поважаного людьми всіх станів від найвищих до найнижчих (селяне, звертаючись до нього, як заступника в справах судових, зовуть: «Велика Шрага»). Він має якусь чаруючу силу – ніколи і ні перед ким не таїться, не ховатися з своїми щирими думками – а проте не сварити, не обурювати людей проти себе і проти боронених ним думок і справ, а навпаки – прилучувати до їх людей ріжного стану. Нагоду до святкування ювілею дало те, що він 26 років працює в Чернігові як адвокат. Ініціатива вийшла з сфер судових. І наше Наукове товариство вислало д. Шрагу, своєму давньому членові і співробітникові наших наукових видань, сердечне поздоровлення»²¹.

У квітні 1917 р. в інформаційному звітті щодо процесів реформування УДРП С. Єфремов, на той час співредактор щоденної газети «Нова рада», називає прізвище Іллі Шрага серед новообраних членів Ради партії (з червня ця партія приймає назву «соціалісти-федералісти»)»²². Дійсно, незважаючи на свій поважний вік і стан здоров'я, Ілля Людвигович після падіння старого режиму активно долучився до партійно-політичних трансформацій та взяв участь у розбудові нового життя.

У вересні 1918 р. на шпальтах «Нової ради» С. Єфремов, не називаючи прізвища І. Шрага, із сарказмом коментував відмову Міністерства юстиції Української держави задовольнити прохання голови Чернігівського окружного суду профінансувати курси української мови для місцевих правників: «Цікавий мотив такої відповіді: українська мова – рідна для судовиків, а через те її не треба вчити, бо її й так усі знають»²³.

У вересні 1919 р. у статті «Пам'яті В. П. Науменка (+ 8. VII. 1919)» Єфремов порівнював різні типи представників старшої генерації українського руху: «Вол. П. Науменко належав до того покоління української інтелігенції, що культурну роботу ставила в першу і може навіть єдину чергу своєї діяльності, викликаючи цим навіть протести од таких яскравих політичних темпераментів як Драгоманов, за «безполітичну», мовляв, культуру. Це була, звісно, помилка, але помилка натуральна за обставин, серед яких довелося жити й працювати В. П. Науменкові, надто зрозуміла в зв'язку з особистою вдачею небіжчика. Вихований у 70-ті роки, коли українська ідея не досягла ще була вершків свого теоретичного обґрунтування, В[олодимир] П[авлович] так і лишився типовим сином того половинчастого часу й не поступив наперед у своєму українському розвитку, як Драгоманов, Лисенко, Шраг і інші славні небіжчики, що йшли в ногу з поступовим розвитком українства і приймали останні його здобутки»²⁴. Як бачимо, Єфремов чітко відокремлював культурницьке українофільство багаторічного неофіційного голови Старої громади та редактора «Киевской старины» В. П. Науменка й «політичне українство» Шрага, надаючи свої симпатії останньому.

У 1919 р. в некролозі на сторінках журналу «Наше минуле» (кн. 1-2, січень – квітень, с. 123-124, 140), що виходив за редакцією Павла Зайцева у київському видавництві «Друкарь», С. Єфремов характеризував І. Шрага як «одного із найбільш значних діячів сучасного українства», відзначав, що його ім'я «тішилося надзвичайною популярністю в широких верствах громадських, а особа його була вельми шанована в найрізноманітніших кругах. Це був визначний громадський діяч, висококультурний, з хорошою громадською школою, з невгасимим пориванням до діла, до роботи, з умінням гуртувати круг себе людей, давати лад, гострі сутички мирити і зводити на роботу людей, що без такого цементу ледве чи зійшлися б коло спільної справи. Хоч він присвятив себе найбільше роботі в рідному місті, в Чернігові, з яким зв'язало його ціле життя, але постать небіжчика не вкладалася в рямці місцевого, провінційного побуту, його виступи виходили поза межі місцевих інтересів. І через те знали його й шанували далеко за межами рідної Сіверщини. А надто в українських кругах, де авторитет небіжчика зростав з кожним роком»²⁵. Єфремов спинився на громадсько-політичних аспектах діяльності Шрага, зазначив його природжений талант лідера, тактовність, яка виробилася внаслідок «довгої й діяльної роботи на громадському полі», звичність і вміння («зручність») в керівництві дебатами на товариських зібраннях, ви-

соку моральність і порядність у поведженні як з друзями, так і опонентами, справжній, по суті юнацький, ентузіазм у громадських справах, скромність і безкорисливість... «Це був живий зв'язок сучасності з минулим, власне – саме минуле в романтичному ореолі, яке ні на крок проте не відставало від життя і вміло навіть її скороминучими інтересами перейматися»²⁶.

Друкуючи в цьому ж таки числі життєпис І. Шрага, Єфремов виклав історію появи цього «документа доби»: «Подаю тут автобіографію небіжчика, яку я прохав його скласти р. 1916-го, виставивши за привід потребу здобути матеріал для одного з енциклопедичних словарів, а насправді маючи на меті зафіксувати життя одного з найвизначніших діячів сучасного українства у його власному слові»²⁷. В післямові до автобіографії Єфремов окреслив громадсько-політичне поле діяльності І. Шрага періоду Української національно-демократичної революції (Виконавчий комітет об'єднаних громадських організацій, «Союз українських соціалістів-федералістів» (СУАФ), Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ), «Просвіта», УЦР). Події початку 1919 р. фатально відбилися на стані його здоров'я. «Хороше, на щиро-людські моменти багате життя урвалось...»²⁸.

Опублікований на шпальтах бібліографічного місячника «Книгарь» нарис Сергія Єфремова «Людині гармонії. Пам'яті І. Л. Шрага († 11 квітня 1919 р.)»²⁹ розпочинається такими переконливими рядками: «В українському національному русі аж до останнього часу перед вели звичайно письменники. І це натурально в країні, де слово письменства, та й то придушене, було чи не єдиним проявом і єдиною ознакою скованого громадського життя, що в кайданах і не могло родити громадських діячів у широкому розумінні цього слова. Їм тут не було ходу і саме життя переводить на нашій Україні людей з інтересами поза обсягом письменства здебільшого в «общеруській» табор. І тим більше заслуга тих нечисленних діячів наших, котрі, можна сказати – наперекір стихіям, все-таки на українським ґрунті встояли і осталися на йому, хоча всі обставини тягли їх до того ширшого простору, що давало російське життя. До таких належить незабутній Ілля Людвигович Шраг, що упокоївся 11 квітня в Чернігові»³⁰. З'ясувавши головні факти біографії Шрага, Єфремов послідовно аналізує процес формування його особистості. Серед чинників первинного етапу соціалізації виокремлює наступні: 1) сприятлива родина аура («Зростав малий Шраг в атмосфері стихійно українській. Седнів і родина Лизогубів свято берегли й шанували спогади про перебування тут Шевченка...»³¹) (Т. Шевченко приїздив до Седнева і жив у маєтку Лизогубів у 1846 та 1847 рр.), роль українських традицій; 2) вплив друзів дитинства («Між товаришами дитячого світу у Шрага були – Дмитро Лизогуб і Микола Колодкевич, потім ватажки «народовольческого» руху: перший, відомий під іменем святого революціонера, за свої визвольні діла наложив головою як учасник одеського процесу 1879 року. Другий помер в'язнем у Шліссельбурзькій фортеці»³²); 3) впливи українського театру («Перші зародки української свідомості заклали Шрагові українські вистави: невмируща «Наталка-Полтавка», виставлена аматорськими силами в Чернігові, зробила на молодого гімназиста таке велике враження, що й потім він не раз згадував її, як початок і вихідний пункт свого українства»³³); 4) спілкування з непересічними індивідуальностями, які мали виразно українську ідентичність («Взагалі в Чернігові на початку 60-х років було досить сильне українське джерело: вчителями у ...Шрага були Л. Глібов та І. Дорошенко; тут же жив оригінальний пропагатор Данило Ніс³⁴, «курінь» якого був завжди одчинений для всіх, хто хотів напитися з криниці української свідомості; мали чималий вплив О. Маркович, Ол. Тицинський, М. Вербицький та ін.»); 5) атмосфера «Великих реформ» 1860-70-х рр., що позитивно відбилась на стані середньої освіти («Гімназична наука Шрага припадала на гуманні часи Пирогова, коли формалістика по школах одступила перед моральним впливом справжньої педагогії... Молодь зростала в атмосфері вільнолюбних та народололюбних змагань і набиралася тих животворних ідей, що потім на все життя були їм неугасними світочами»³⁵); 6) газета «Черниговский Листок» (деякі статті в якій друкувалися українською мовою), яку видавав у Чернігові у 1861–1863 рр. Л. Глібов та яку мав можливість читати Шраг;

6) захоплення ідеями російського революційного народництва (читання творів О. Герцена, М. Чернишевського, М. Добролюбова, Д. Писарева³⁶); 7) 4-річне перебування в Петербурзі – «центрі розумового життя тогочасної Росії»³⁷, де 1865 р. Шраг вступив до Медико-хірургічної академії, а через півтора року перейшов на юридичний факультет університету; 8) праця в студентських таємних гуртках. За цю небезпечну з точки зору III-го Відділення діяльність 1869 р. він був виключений з університету з заборonoю вступати до будь-якої іншої вищої школи у межах Російської імперії й висланий під поліцейським ескортом на «родину», до Седнева. «Так почалася його громадська тут діяльність, що не припинялася ні на один мент аж до самої смерті»³⁸. У 1874 р. піднаглядний І. Шраг добився дозволу на тримісячне перебування у Києві, щоб здати екстерном екзамени за університетський курс юридичних наук. Його науковим керівником погодився стати відомий вчений-криміналіст та історик права, діяч Старої громади професор О. Ф. Кістяківський. Отриманий ступінь кандидата права дала Шрагу змогу вступити до чернігівської адвокатури. «Великий хист і енергія та працьовитість молодого адвоката звертають на його загальну увагу., – твердить Єфремов. – ... Ця участь не була тільки формальною, як часто траплялося у нас, бо кожній справі Шраг віддавався цілою істотою, робився душею її й єднан, умів єднати круг себе таких само щирих працівників, і невеличкий Чернігів своєю культурою і політичною роботою завжди визначався серед інших провінціальних міст. Не дивно, що коли прийшли часи визвольного руху, то Шраг був першим обранцем до Державної Думи, де високо держав прапор волі й українства, одбувши потім за це кару по так званому Виборзькому процесу»³⁹. Єфремов наводить рядки зі статті Григорія Коваленка, який, описуючи р. 1900 25-літній ювілей громадської діяльності небіжчика, зауважив: «Здається, ні одне діло не починалося і не робилося в Чернігові без І. Л. Шрага»⁴⁰.

Визнаючи, що в 1880-х рр., перебуваючи в Україні, Шраг брав участь головним чином в імперських виборчих інституціях («По повороті з Петербургу спершу Ілля Людвигович одійшов був од активної роботи в українстві, захоплений загальним рухом. Невидне животіння українства в 80-х роках не давало простору й виходу його енергійній вдачі»⁴¹), Єфремов переходить до аналізу вторинного етапу його соціалізації: «... На початку 90-х років Шраг знов, під впливом українських вистав товариства Кропивницького та поповнених знайомств серед київських українців (Лисенко, Кониський) і закордонної преси («Діло»), обертається до активної роботи й на українському ґрунті»⁴². Знову ж таки – чинниками, які сприяли «дозріванню» українства Шрага вже в зрілому віці, були український театр (приїзд у 1883 р. на гастролі до Чернігова трупи М. Кропивницького та М. Заньковецької), вплив національно-демократичної галицької преси (газета «Діло»), так звані «значущі Інші» (композитор Микола Лисенко, літератор і громадський діяч Олександр Кониський), нарешті, безпосереднє спілкування у Чернігові з українськими культурними й громадськими діячами (Борис та Марія Грінченки, Олександр та Софія Русови, Михайло Коцюбинський, Петро Червінський, Володимир Самійленко). На широкому фактичному матеріалі цей процес більш детально розкрито в монографії Т. П. Демченко «Батько Шраг»⁴³, де до кола осіб, які сприяли «українському вибору» Іллі Шрага, додано імена Олександра Тишинського та Олександра Кістяківського. Поряд із іншими чинниками еволюції світогляду Шрага виокремлено такі, як спілкування за роки адвокатської практики з селянами та усвідомлення гостроти аграрного конфлікту, відвідини 1899 р. «Українського П'ємонту» – Східної Галичини, знайомство там із такими видатними діячами національного руху, як М. Грушевський, О. Барвінський, Ю. Романчук, В. Шухевич.

Після відновлення в 1893 р. діяльності Чернігівської української громади Шраг опиняється в епіцентрі її праці: «І своєю лагідною вдачею, – пише Єфремов, – Шраг робиться незабаром свого роду осередком чернігівської громади, що вмів єднати неоднакові змагання і вводити їх в рамці єдиної мети на добро рідного краю. З цього часу можна проказати тут наведені вище слова з ювілейної замітки – не було на Україні такої громадської справи, до якої не пристав би Ілля Людвигович і в якій

не брав би він найдіяльнішої участі. Володіючи добре пером (статті й замітки його російською та українською мовами друкувалися в «Юридическом Вестнике», в львівській «Правді», «Записках Н[аукового] Т[овариства] ім. Шевченка», «Южных Записках», «Украинском Вестнике» тощо), Шраг проте більше нахилу мав до політичної роботи. Особливо відкрилося широке перед ним поле з заснуванням року 1897-го Всеукраїнської організації (пізніше Товариства українських поступовців), що потім перетворилося в Радикально-демократичну партію, реформовану року 1917-го в Українську партію соціалістів-федералістів»⁴⁴.

Зі свідчень Єфремова постає наступний образ партійно-політичної діяльності Шрага: «Небіжчик аж до останніх днів належав до найактивніших партійних робітників. Рідко коли який з'їзд з самого початку заснування організації обходився без його участі, як голови, що вмilo провадив збір, вносячи завжди ту безсторонність і лагідність, що мирить гострі суперечки і вміє знаходити ту середину, на якій можуть погодитись, не вважаючи на часткові суперечки, люди, що йдуть до однієї мети. Таким він лишився аж до останніх своїх виступів у Центральній Раді, де його промови викликали велику увагу, хоча б ішли проти загального настрою. Не було, певне, на Україні свідомої людини, яка не знала б Шрага й не поважала його, як мало хто із селянства на Чернігівщині не чув про «велику Шрагу» – свого повсякчасного заступника й оборонця, якого двері були раз у раз одчинені для всіх, хто потребував оборони й допомоги»⁴⁵.

Наприкінці єфремовського меморіального нарису підкреслюється, що саме принцип гармонії визначав людську й громадську сутність Шрага: «Це була взагалі імпазантна, чарівна, особисто надзвичайно принадна людина. Висока, показна постать, могутий голос його й відкритий погляд немов створені були для трибуни; благородство вдачі й широкий розум та вміння поводитися за всяких обставин і з людьми всяких станів, – та риса, яку можна назвати джентльменством у найкращому розумінні цього слова – притягали до нього людей. У Шрага в високій мірі була та внутрішня гармонія – ознака великої сили індивідуальної й високої культури – перед якою стихають дрібні суперечки та рахунки. На перший виходять план самі вищі поривання людської натури. Може, через те не було у Шрага й особистих ворогів, бо особисті справи розвіювалися, мов дим на повітрі, перед лицем цієї гармонійної, чистої серцем і великої духом людини. Може, через це й політичні вороги, – а їх у небіжчика було раз у раз досить, – не могли не шанувати й не схилитися мимоволі перед цим зразком внутрішньої гармонії, що сів круг себе ту ж гармонію мети й засобів до неї. Як громадянин, народився небіжчик за тих часів, коли люди найбільше шукали гармонії духа й силкувалися витворити гармонію ту і в житті кругом себе й вірили, що це можливо, що це неминуче. Ту віру Ілля Людвигович доніс до могили, хоча дійсність невпинно й неустанно била по ній важким своїм молотом. І любо було дивитись на цю молоду душею людину: літа і пригоди зігнули вже високу постать, поорали зморшками думне чоло, та не зігнули м'якої в повожденні, а мов криця та в ділах твердої вдачі небіжчика»⁴⁶. Єфремов передбачив (і, як бачимо, не помилився в тому – нащадки поцінували, хоч і зі значним запізненням, внесок Іллі Людвиговича в творення модерного українського суспільства): «Напевне, в пам'яті людській останеться він надовго, як зразок ідеального громадянина, невсипущого працівника та особисто прекрасної людини – щасливе поєднання внутрішнього благородства з околиціною величністю»⁴⁷.

У споминах «Про дні минулі», писаних у часи перебування на нелегальному становищі у Києві та його околицях із липня 1920 р. по квітень 1921 рр., Єфремов пригадує історію знайомства з Шрагом у політичному «салоні» свого «вчителя» Олександра Кониського⁴⁸. Наводить факти щодо діяльності Шрага у Всеукраїнській безпартійній демократичній організації (ВБДО) – цієї федеративної спілки українських громад Російської імперії: Ілля Людвигович брав участь як делегат від Чернігівської громади в установчому з'їзді в серпні 1897 р.⁴⁹, в подальшому головував на з'їздах ВБДО, що відбувались спочатку тричі, а потім двічі на рік⁵⁰. «Головував звичайно Шраг і головував дуже майстерно. Як тепер бачу його ставну огрядну постать, коли він під-

водиться з свого місця для заяв або резюме змаганнів і своїм густим голосом немов ставить крапки над «і», даючи влучну формулюнку усім думкам, що висловлювалися в дебатах»⁵¹. Згадуючи про переформатування організаційно-тактичних засад ВБДО, Єфремов свідчить, що «перше слово про політичну програму організації було вимовлене на літньому з'їзді 1902 р. Шраг од чернігівської громади заявив, що пора організації ступити на виразно політичний шлях, виробивши відповідну програму, що час вимагає повного самоозначення з політичного боку, що ми взагалі стоїмо, певне, перед подіями, коли кожного з першого ж разу запитуватимуть – «яко віруєши», що ми повинні йти тут за прикладом російських організацій, які на політичну сторону визвольної справи найбільше звертають уваги. Пам'ятаю, що жадних дебатів заява ця не викликала, з'їзд одноголосно згодився з промовцею й доручив Раді на найближчий з'їзд виготовити проект політичної програми й подати її на розгляд заїзду»⁵².

С. Єфремов у споминах розповідає також про свої клопоти в Петербурзі (листопад – грудень 1904 р.) в справі зняття заборон з українського друкованого слова в «добу довіри» кн. П. Д. Святополка-Мирського, «всесильного міністра внутрішніх справ, вельми популярного тоді»⁵³. Окрім аудієнції у князя, на якій Єфремов подав прохання про дозвіл українського періодичного друкованого видання, він зустрівся з гр. Г. О. Милорадовичем, до якого Шраг дав йому рекомендаційного листа, прохаючи, «щоб він з свого боку поклопотавсь приватним способом перед міністром про українську пресу...»⁵⁴. Офіційну відповідь Єфремов дістав уже через поліцію в Києві; в цілому вона була передбачуваною – «ходатайство не подлежить удовлетворению»⁵⁵.

Зауважимо, що в опублікованих та прокоментованих фахівцями листах І. Шрага до С. Єфремова виразно відбивається щира приязнь та повага до свого молодшого товариша, визнання наукової й громадсько-національної ваги його «Історії українського письменства». Так, 13 липня 1911 р. Шраг писав: «... ще раз щиро дякую і радію, що ми маємо Вашу вельми коштовну працю: Ваша «Історія» – велике придбання, надзвичайно корисне, Ви задовольнили пекучу потребу»⁵⁶.

Через багато років, у період ствердження підстав тоталітарного режиму в Україні, в своєму потаємному щоденнику Сергій Єфремов занотував 29 жовтня 1924 р.: «Писав некрологи для «України». Аж цілих 12 написав (Алчевської, Жебуньова, Кашенка, Кістяківського, Левицького І., Матушевського, Науменка, Стебницького, Стешенка, Сумцова, Широцького, Шрага)»⁵⁷. Більшість з цих некрологів були вміщені в виданні ВУАН – «Україна: науковий трьохмісячник українознавства» за редактуванням акад. М. С. Грушевського (кн. 3 за 1924 р.) в розділі «Заслужені для української науки і українознавства діячі, що померли в рр. 1918–1923» (с. 180–191). Про Іллю Людвиговича було сказано, що він син «захожого німця», друкувався в журналі «Юридический вестник», «Южные записки»; «цікава автобіографія» Шрага надрукована вже по його смерті в «Нашому минулому»⁵⁸.

У тому ж таки щоденнику в записі від 9 червня 1925 р. Єфремов передає розповідь дружини Шрага про його останні дні, коли з ВУЧК прийшли з наміром арештувати, і родина ледве вблагала, щоб помираючого лишили «під хатнім арештом». «Так під арештом він і помер, і може щасливий хоч тим, що не зазнав знущання в ЧЕКА»⁵⁹.

9 березня 1927 р. Єфремов занотує свою промову, виголошену на Глібовському святі в Чернігові. Порівнюючи в історичному аспекті Київ з Черніговом, академік дійшов висновку про те, що «... потім, вже в 90-х і 900-х роках, Чернігів виступав як громадський конкурент Києву: згадаймо громаду часів Шрага, Грінченка, Коцюбинського, Самійленка. І знову от чернігівці наїздять до Києва, кияни наїздять до Чернігова, – але вже не з тим, щоб одне одного принижувати і на принижуванні конкурента власну славу будувати. За іншим відбуваються новітні походи – щоб тут, на місці, виучувати культуру нашу й використовувати скарби, нагромаджені роботою колишніх поколінь. Сталося це заходами і працею людей, що, працюючи на місцях, думками обіймали всю Україну, головою були в Європі і спільні думки загальнолюдського поступу прищеплювали до рідного ґрунту, засівали його не сепаратним, а спільним, не скороминущим, а вічним, не до ворогування і розбрату вели, а до єднання. І сьогодні ми бачимо наслідки такої роботи»⁶⁰.

У монографії «Михайло Коцюбинський» (К., Ляйциг, 1924) С. Єфремов згадує Шрага як постать із найближчого оточення письменника: «... в Чернігові він міг не почувати себе, як досі, самотнім і як українець. Була там громадка однодумців (І. Л. Шраг та інші), з якою так само можна було одводити душу в спільних змаганнях і в спільній праці, – і гарні сліди цих громадських стосунків ми теж бачимо на Коцюбинському»⁶¹. Свідчив про намір Коцюбинського в 1906 р. «дати літературний портрет популярної тоді постаті І. Л. Шрага» для щоденної газети «Громадська думка»; письменник обговорював із Єфремовим деталі свого задуму. Цей намір Коцюбинського лишився «тільки в сфері задумів та планів»⁶². Про цей проект дізнаємося також із листів М. Грушевського: так, 23 лютого 1907 р. історик прохав Михайла Михайловича «для серії біографій наших діячів в «Раді» ... написати коротеньку біографію д. Шрага як громадського й земського діяча й депутата 1-шої Думи»⁶³.

У червні 1925 р. С. Єфремов, обговорюючи у взаємному листуванні спомини Євгена Чикаленка за 1861–1907 рр., які на той час друкувались в американській газеті «Свобода», подав уточнення, де саме Ілля Людвигович отримав вищу освіту («Шраг учився не в московському університеті, а в Петербурзі – спочатку в Медично-хірургічній академії, а потім в університеті»)⁶⁴.

Таким чином, у публіцистичних, мемуарних та епістолярних текстах Єфремова вимальовується неповторний образ Іллі Шрага як «людини 1870-х», сповненої надій і розчарувань «досвітньої доби» українського руху. Цінності Шрага, які були властиві й іншим видатним діячам цієї генерації та на яких акцентує увагу Єфремов, це – глибоке усвідомлення громадського обов'язку, політичний активізм, толерантність, уміння не тратити духу й знаходити оптимальне рішення в кризових ситуаціях, український патріотизм. Ці еталонні якості й чесноти мали стати певним «стандартом» для конструювання колективної ідентичності лідерів національних ліберально-демократичних політичних асоціацій у добу бурхливих революційних змін. Тому Ілля Шраг, як людина, оточена символічною аурою, пошанована однодумцями – сучасниками й нащадками, може розглядатися, згідно з теорією колективної пам'яті П. Нора, як своєрідне «місце пам'яті», постать, яка сприяла комунікації поколінь та збереженню безперервності традицій.

1. Ортега-и-Гассет Х. Вокруг Галилея // Ортега-и-Гассет Х. Избранные труды / Пер. с исп. / Сост., предисл. и общ. ред. А.М. Руткевича. – М.: Издательство «Весь Мир», 1997. – С. 261–263.

2. См.: Шанин Т. История поколений и поколенческая история России // Человек. Сообщество. Управление. 2005. – № 3. – С. 8.

3. Родигина Н. Н., Сабурова Т. А. Поколенческое измерение социокультурной истории России XIX в.: преемственность и разрывы // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – Вып. 34. – М.: ИВИ РАН, 2011. – С. 138.

4. Там само. – С. 155-156.

5. См.: Нора П. Поколение как место памяти / Пер. Г. Дашевского / Новое литературное обозрение. – М., 1998. – № 2 (30). – С. 48-72. Также см.: Родигина Н. Н., Сабурова Т. А. Поколенческое измерение социокультурной истории России XIX в.: преемственность и разрывы. – С. 140.

6. Пьер Нора: «Историки поняли, что законы – очень опасная вещь». Вопросы задавала Александра Лозинская. Интервью записано 31 января 2010 г. в офисе общества «Мемориал» [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://urokiistorii.ru/article/1049>

7. Докладніше огляд літератури щодо «проблеми поколінь» див.: Савельєва І. М., Полетаєв А. В. Смена поколений // Савельєва І. М., Полетаєв А. В. История и время. – М.: Языки русской культуры, 1997. – С. 360–371; Дубин Б. В. Поколение: социологические границы понятия // Мониторинг общественного мнения. – 2002. – № 2. – С. 11–15; Каспэ И. М. Искусство отсутствовать: Незамеченное поколение русской литературы. Монография. – М.: Новое литературное обозрение, 2005. – 192 с.

8. Нарский И. В. Фотокарточка на память: Семейные истории, фотографические послания и советское детство (Автобио-историко-графический роман). – Челябинск: ООО «Энциклопедия», 2008. – С. 213.
9. Там само. – С. 232.
10. Грицак Я. Лекція 9. Покоління // Грицак Я. Лекції курсу «Вибрані питання європейської історії». [Львів, 2016]. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://eg.usu.edu.ua/handle/1/841>
11. Колесник І. Українська історіографія : концептуальна історія. – К.: Вид-во «Фенікс», 2013. – С. 477–478.
12. Там само. – С. 494.
13. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. – К.: «Вид-во «Кліо», 2014. – С. 188–189.
14. Єфремов С. Драгоманов серед співробітників російського журналу // Рада. – 1913. – № 256. – 8 листопада (21 листопада). – С. 2-3.
15. Див.: Демченко Т. Батько Шраг: [монографія]. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2008. – 264 с.; Демченко Т. На схилі віку: останній рік життя Іллі Шрага // Шрагівські читання. – Чернігів: Просвіта, 2012. – Вип. 2. – С. 184–196; Демченко Т. П., Іваницька С. Г. Петро Стебницький та Ілля Шраг в епістолярному спілкуванні: рік 1916-й // Пам'ятки: археографічний щорічник. – К., 2012. – Т. 13. – С. 98–125; І. Л. Шраг: Документи і матеріали / Упоряд.: В. М. Шевченко та ін. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 1997. – 163 с.
16. Демченко Т. Батько Шраг. – С. 3, 8.
17. Там само. – С. 58.
18. Демченко Т. «Запишіть мене до чернігівської Просвіти»: М. Могилянський та І. Шраг // Пам'ятки України: історія та культура. – К., 2013. – № 9. – С. 22-23.
19. Дорошенко Д. De Profundis: Пам'яті І. Л. Шрага, Ф. П. Матушевського й А. Г. Вязлова // Хліборобська Україна. – Відень, 1920. – Ч. II-IV. – С. 141.
20. Демченко Т., Онищенко В. «Знов море праці розстиляється перед нами...»: листи Сергія Єфремова до Іллі Шрага // Літературний Чернігів. – 2001. – № 17. – С. 69–78; Демченко Т. П., Онищенко В. І. Листи Іллі Шрага до Сергія Єфремова // Літературний Чернігів. – 2002. – № 2. – С. 105-117; Єрмашов Т. Співпраця С. Єфремова та І. Шрага в українській справі // Шрагівські читання. – Чернігів: Просвіта, 2012. – Вип. 2. – С. 52–56. Т. Єрмашов, підкреслюючи, що їхня «шира дружба і плідна співпраця на рідній ниві стали свідченням духовної неперервності поколінь нації, спадковості української ідеї», відзначає як властиві обом риси демократизм в спілкуванні, приязнь і повага до співрозмовника незалежно від його стану і віку (Єрмашов Т. Назв. праця. – С. 52).
21. С. Є. [Єфремов С.]. [Персоналія] // Літературно-науковий вістник. – 1900. – Т. X. – Кн. 4. – Цвітень. – С. 60.
22. Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917-1920 рр.) / Упоряд.: Верстюк В. Ф. (керівник) та ін. – К.: Дух і літера, 2014. – Т. 1. – С. 62.
23. Там само. – С. 197.
24. Єфремов С. Публіцистика революційної доби / Упоряд.: Верстюк В. Ф. (керівник) та ін. – К.: Дух і літера, 2014. – Т. 2. – С. 358.
25. Єфремов С. Пам'яті Шрага // Наше минуле. – К., 1919. – №1-2. – С. 123-124.
26. Там само. – С. 123.
27. Там само. – С. 124.
28. Там само. – С. 140.
29. Єфремов С. Людина гармонії. Пам'яті І. Л. Шрага // Книгарь: літопис українського письменства. – 1919. – Ч. 21. – Травень. – Стовп. 1423–1427. Републікація: І. Л. Шраг: Документи і матеріали / Упоряд.: В. М. Шевченко та ін. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 1997. У некролозі використані матеріали «Автобіографії» І. Шрага (Наше минуле. – 1919. – № 1–2. – С. 124–140).
30. Єфремов С. Людина гармонії. Пам'яті І. Л. Шрага // Книгарь. – 1919. – Ч. 21. – Травень. – Стовп. 1423-1424.
31. Там само. – Стовп. 1424.

32. Там само. – Стовп. 1424.
33. Там само. – Стовп. 1424.
34. Вірогідно, насправді згадується Степан Данилович Ніс – етнограф, історик, письменник, лікар, громадський діяч (1829–1900). Розпочавши в 1858 р. працю оператором Чернігівської лікарської управи, у місті він зустрів відомих діячів українства Леоніда Глібова, Опанаса Марковича, Олександра Лазаревського. Влаштувався у себе на квартирі гурток, де на громадських засадах діяла бібліотека. Став одним із фундаторів Чернігівської української громади. 1863 р. був заарештований у т. зв. справі І. Андрущенка за зберігання і поширення нелегальних видань («Колокола» О. Герцена, прокламацій народницької організації «Земля і воля»), висланий на Північ Росії, в м. Білозерськ (до липня 1872 р.). З 1886 р. знову в Чернігові, займався лікарською практикою (див.: Коваленко Г. Очерк жизни и деятельности украинского этнографа и народного врача С.Д. Носа // Киевская старина. – 1901. – Кн. 9. – С. 363-400; Єфремов С. Жертви нашого лихоліття. М.Т. Симонов і С.Д. Ніс // Літературно-науковий вісник. – 1901. – Т. XIV. – Кн. 4. – С. 38-55).
35. Єфремов С. Людина гармонії. Пам'яті І. Л. Шрага // Книгарь. – 1919. – Ч. 21. – Травень. – Стовп. 1424-1425.
36. Там само. – Стовп. 1425.
37. Там само. – Стовп. 1425.
38. Там само. – Стовп. 1425.
39. Там само. – Стовп. 1425-1426.
40. Коваленко Гр. І. Л. Шраг: Святкування 25-літнього ювілею його суспільної діяльності // Літературно-науковий вісник. – 1900. – Т. X. – Кн. 6. – С. 214–217. Див. також: Шевченко В., Демченко Т. Ювілей, який мав великий резонанс у Чернігові // Літературний Чернігів. – 1996. – № 8. – С. 63–66.
41. Єфремов С. Людина гармонії. Пам'яті І. Л. Шрага // Книгарь. – 1919. – Ч. 21. – Травень. – Стовп. 1426.
42. Там само. – Стовп. 1426.
43. Демченко Т. Батько Шраг. – С. 37-43.
44. Єфремов С. Людина гармонії. Пам'яті І. Л. Шрага // Книгарь. – 1919. – Ч. 21. – Травень. – Стовп. 1426. Всеукраїнська безпартійна демократична організація (інша назва – Загальна безпартійна українська організація) була заснована у 1897 р. Українська радикально-демократична (демократично-радикальна) партія утворилась у грудні 1905 р., у вересні 1908 р. трансформувалась в Товариство українських поступовців; своє існування УДРП відновила після початку революції, з червня 1917 р. прибравши назву «Українська партія соціалістів-федералістів». До керівництва всіх цих політичних об'єднань входили С. Єфремов і І. Шраг. Єфремов був членом Ради ВБДО з 1900 р.
45. Єфремов С. Людина гармонії. Пам'яті І. Л. Шрага // Книгарь. – 1919. – Ч. 21. – Травень. – Стовп. 1426–1427.
46. Там само. – Стовп. 1427.
47. Там само. – Стовп. 1427.
48. Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади) / Упорядкування, вступна стаття: Ігор Гирич. – К.: Темпора, 2011. – С. 375.
49. Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади). – С. 432.
50. Там само. – С. 433.
51. Там само. – С. 538.
52. Там само. – С. 540.
53. Там само. – С. 560.
54. Там само. – С. 562. Детальніше про це див.: Демченко Т. П., Онищенко В. І. Листи Іллі Шрага до Сергія Єфремова // Літературний Чернігів. – 2002. – № 2. – С. 107-112.
55. Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади). – С. 563.
56. Цит. за: Демченко Т. П., Онищенко В. І. Листи Іллі Шрага до Сергія Єфремова // Літературний Чернігів. – 2002. – № 2. – С. 112.

57. Єфремов С. Щоденники, 1923-1929. – К.: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. – С. 156.
58. Єфремов С. Заслужені для української науки і українознавства діячі, що померли в рр. 1918-1923 [Шраг Ілля Людвигович] // Україна: науковий трьохмісячник українознавства / за редактуванням акад. М. С. Грушевського. – К.: ДВУ, 1924. – Кн. 3. – С. 191.
59. Єфремов С. Щоденники, 1923-1929. – С. 242.
60. Там само. – С. 475-476.
61. Єфремов С. Михайло Коцюбинський // Єфремов С. Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії / Упоряд. передмова та приміт. Е. Соловей. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 233.
62. Єфремов С. Михайло Коцюбинський // Єфремов С. Вибране. – С. 256.
63. Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. II: Горошовський – Іткін / Упоряд. та коментарі В. Мазного. – Ніжин, 2002. – С. 81.
64. Євген Чикаленко, Сергій Єфремов: Листування: 1903–1928 роки / Упор. та вступ. ст. І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2010. – С. 242.

Светлана Иваницкая

**Личность Илья Шрага в публицистике Сергея Ефремова в контексте
«теории поколений»**

Целью статьи является освещение с точки зрения «истории поколений» и теории коллективной памяти интерпретаций фигуры Илья Шрага в творчестве Сергея Ефремова 1900-х – 1920-х гг.

Ключевые слова: *Илья Шраг, Сергей Ефремов, поколение, память, публицистика.*

Svetlana Ivanitskaya

**The Personality of Ilya Shrag in Publicists of Serhiy Yefremov in the Context of
the «Generation's Theory»**

The purpose of the article is highlighting the interpretations of the figure of Ilya Shrag in the creative work of Serhiy Yefremov from the 1900s to 1920s with methodological grounds of «history of generations» and the collective memory theory.

Key words: *Ilya Shrag, Serhiy Yefremov, generation, memory, journalism.*

